

TEMUR TUZUKLARIDA MARKAZLASHGAN DAVLAT TUZILISHI HAQIDA.

Ohunjonov Boburjon Ilhomjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi IIV Farg'ona akademik liseyi tarix fani yetakchi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Temur Tuzuklarida ifodalangan markazlashgan davlat tuzilishi haqida fikr yuritiladi. Amir Temur tomonidan yaratilgan boshqaruv tizimi, ma'muriy va harbiy boshqaruvning markazlashuvi, adolat va qattiqqo'llik tamoyillari asosidagi siyosiy strategiya ko'rib chiqiladi. Shuningdek, davlatning barqarorligi va tashqi xavfsizligini ta'minlashda bu tizimning o'rni va ahamiyati yoritiladi. Temur Tuzuklarining tarixiy ahamiyati va uning keyingi davlat tuzilmalariga ko'rsatgan ta'siri ham tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Temur Tuzuklari, markazlashgan davlat, boshqaruv tizimi, Amir Temur, siyosiy strategiya, harbiy boshqaruv, ma'muriy tizim, adolat tamoyili, qattiqqo'llik, davlat barqarorligi, tarixiy ahamiyat, tashqi xavfsizlik, viloyat boshqaruvi, soliq tizimi.*

KIRISH

Temur Tuzuklari — Amir Temur tomonidan ishlab chiqilgan va yozilgan qonun-qoidalar to'plami bo'lib, unda davlat boshqaruvi, harbiy intizom va jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga oid tamoyillar o'z ifodasini topgan. Ushbu asar nafaqat Temur davlati barqarorligini ta'minlashda, balki keyingi asrlarda Sharq mamlakatlari uchun ham muhim boshqaruv modeli sifatida xizmat qilgan. Markazlashgan davlat tuzilishi esa ushbu tizimning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, davlatning siyosiy barqarorligi, hududiy birligi va kuchli boshqaruv tizimining asosi sifatida namoyon bo'lgan.

Mazkur maqolada Temur Tuzuklarida aks etgan markazlashgan boshqaruv tizimining mohiyati, tuzilishi va uning tarixiy ahamiyati xususida batafsil tahlil qilinadi. Shu bilan birga, Amir Temur boshqaruv usullarining zamonaviy davlat boshqaruviga ko'rsatgan ta'siri ham ko'rib chiqiladi.

ASOSIY QISM

Ozodlik, hurlikka va erkka tashna ulug' avlod-ajdodlarimiz mug'ullar zulmiga qarshi kurashdilar, ma'rifatga, ziyoga va nurga intildilar, nihoyat bosqinchi galalarni vatanimiz hududidan uloqtirib tashladilar. Jonajon ona tariximizning bu oltin davri ulug'bobokalonimiz Sohibqiron Amir Temurning faoliyati bilan bog'liqdir.

XIV asr o'rtalarida Chig'atoy ulusi parchalanib, ulusning sharqiy qismi-Sharqiy Turkiston va Yettisuvda turk va mug'ul qabilalarini o'z ichiga olgan Mug'uliston feodal davlati tashkil topadi. 1348-yili Chig'atoy naslidan bo'lgan Tug'luq Temur Mug'uliston xoni qilib ko'tariladi. Mug'uliston amirlarining ulusning g'arbiy qismi-Movarounnahrni ham bosib olishga harakat qiladilar. Bir necha bor Movarounnahr ustiga yurish qilib, uni talab qaytadilar. Mug'ullarning vayronagarchilik yurishlariga qarshi kurash boshlanib ketdi. Mug'ullar istibdodi va zulmga qarshi harakati boshlandi. Mana shunday ichki o'zaro urushlar qizigan, mug'ullar zulmiga qarshi xalq harakatlari boshlagan bir davrda qisqa vaqt ichida jahon imperiyasi vujudga

keltirgan Sohibqiron Temur siyosat maydoniga dastlabki qadamlarini qo'ymoqda edi. Amur Temur 1336-yilda Kesh (Shahrisabz) shahri yaqinida joylashgan Xo'jailg'or qishlog'ida dunyoga keladi. Uning otasini Amir Tarag'ay va amakisi Xoji Barloslar qabilasining Bilal va yirik mulkdor amirlaridan edi. Temur yoshlik chog'laridanoq harbiy ishga nihoyatda qiziqardi. U tezda mohir suvoriy va qo'rqmas jangchi sifatida butun Qashqadaryo vohasiga taniladi. Uning atrofida Barlos qabilasidan chiqqan jangchi yoshlar to'plana boshlaydilar. Temur qo'l ostidagi navkarlar bilan ayrim amirlarga xizmat qiladi. Janglarda chiniqadi. 1360-1361 yillarda Chig'atoy xonidan bo'lgan Mug'uliston xoni Tug'luq Temur Movarounnahrda og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, uni bo'ysundirishga harakat qiladi. U hech qanday qarshiliksiz Qashqadaryo vohasiga bostirib kiradi. O'sha vaqtlarda Qashqadaryo viloyatining hokimi Xoji Barlos dushmanga qarshi kurashish o'rniga Xurosonga qochadi va o'sha yerda o'ldiriladi. Temur amakisining viloyatini qo'ldan bermaslik maqsadida Tug'luq Temur ishonchini qozonib uning xizmatiga o'tadi va Kesh viloyatiga hokim bo'lib tayinlanishga muvaffaq bo'ladi. Mug'uliston xoni Tug'luq Temur o'g'li Ilyosxo'jani Movarounnahrning hokimi qilib yuboradi. Ammo Temur unga xizmat qilishni istamaydi va Balx hokimi Amir Husayn ibn Mussalon ibn Qozog'on bilan ittifoq tuzadi. Temur Husaynning singlisi O'ljaoy Turkon og'aga uylangach ularning ittifoqi qarindoshlik aloqalari tufayli yanada mustahkamlanadi. Temur avval o'zboshimcha amirlarga qarshi ichki so'ngra Mug'ullarga qarshi tashqi kurash olib boradi. Seyistondagi janglarda qo'l va oyog'idan yarador bo'lib, bir umrga oqsoq bo'lib qoladi. Temur o'smirlik yillaridanoq Qur'onni yod bilgan uni ulamolar intiqom qilishib quvvai xotirasiga tassannolar o'qishgan. Temur 16-18 yoshida qilichbozlik, nayzabozlik va shikor qilish san'atini mohirona egallaydi. 20 yoshida esa abjir chavandoz bo'lib yetishadi. Endi u o'z vaqtini tengqurlari bilan o'tkazishni boshlaydi. Sohibqiron Amir Temur tarixan o'ta murakkab vaziyatda, XIV asrning 60-yillarida siyosat maydoniga chiqadi. Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashish davri 1361-1370 yillarni o'z ichiga oladi. Bu maqsadga erishish yo'lidagi qadamni u o'z xotining akasi Balx viloyatining hokimi Amir Husayn bilan yaqinlashib Ilyosxo'jaga qarshi kurash boshlaydi. Temur Movarounnahrni mug'ullar zulmidan ozod qilishni va markazlashgan kuchli davlat tuzishni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygandi. Shuning uchun u Ilyosxo'ja qo'l ostida bo'lishni istamas edi. Temurning bu yuldagi xatti harakatlari to'g'risida Ilyosxo'ja otasi Tug'luq Temurga xat yozib «Temur bizga qarshi isyon tig'ini ko'tardi» degan. Xon o'z navbatida Temurni o'ldirish to'g'risida yorliq jo'natadi, lekin bu yorliq Temur qo'liga tushib qoladi. Bu hujjatdan xabar topgan Temur mug'ullarga qarshi qat'iy choralar ko'rish uchun jasur va qat'iatli jangchilarni to'plashga qaror qiladi. Temur o'z yigitlari bilan birgalikda Badaxshon tomon chekinib, maslakdoshlar qidirib, so'ng Badaxshondan Xorazm tomon yuradi. Xorazm sari yo'l olgan Temur yo'l-yo'lakay Balxda to'xtab uncha katta bo'lmagan kuch bilan Amir Husaynni o'z yo'lga tortadi.¹⁵⁹

Amir Temurni Xorazmda paydo bo'lganligidan xabar topgan va uni o'ldirish to'g'risida Ilyosxo'jadan maxsus topshiriq olgan Xiva hokimi To'kal Bahodir mingta otliq jangchilari bilan

¹⁵⁹ Qamariddin Usmonov "O'zbekiston tarixi" 2005. Kitobdan parcha

Temurga hujum qiladi. Bu jangda Temur oz sonli yigitlar bilan To'kal Bahodirning ming kishilik lashkarini tor-mor keltiradi. Jang oqibatida Xorazm askarlaridan 50 kishi Amir Temur kuchlaridan 10 kishi, ya'ni yetti otliq va 3 ta piyoda Xurosonlik qolgan. Bu uchta Xurosonlik ham kunlarning birida tunda payt poylab uchta otni o'g'irlab qochadilar. Temur g'oyat og'ir ahvolga tushadi. Bu holatdan xabar topgan Maxon hokimi Turkkan Alibek Qurbon Ilyosxo'jaga yoqish maqsadida Temurni qo'lga oladi va zindonga tashlaydi. Temur zindonda 62 kun yotib katta jasoratlar evaziga ozodlikka chiqadi. Sohibqiron o'zining 12 jangchisi bilan yana cho'l kezishda davom etadi. Shu payt ularga turkmanlar hujum qiladilar. Jang davomida Amir Temurni tanib qolgan turkmanlaridan biri o'z yigitlari bilan Temurga qo'shiladilar. Endi Temur yigitlari 60 kishiga yetadi va ular bilan Temur Xuroson tomon yo'l oladi yo'l-yo'lakay Temurga bir necha jangchilar kelib qo'shiladi. Temur askarlarining soni 200 taga yetadi, Ular Buxoroga yetib borganlarida Temur tarafdorlari 2000 kishidan oshgan edi. Temur Buxorodan Qandahorga kelganida unga yana 1000 kishi kelib qo'shiladi. Ammo hali bu kuchlar bilan Ilyosxo'ja kuchlariga qarshi jang qilib bo'lmasligini Temur yaxshi bilar edi. Chunki uning raqiblari 100 000 qo'shin to'play olish niyatida edilar. Shuning uchun Temur o'z qo'l ostidagi kuchlar yordamida ba'zi bir hududlarni egallab kuch va qudratini oshirishga qaror qiladi. Ana shu maqsadda u Gariser viloyatini egallaydi. Bu yerda ham 1000 ta otliq turk va tojik sipohlar Temur lashkarlari sonini to'ldiradilar. Endi o'zini qudratli his qilgan Temur Siyeston yerlariga hamla qiladi va uni egallaydi. Bu yerdagi shiddatli jangda Temur o'ng qo'li va o'ng oyog'idan qattiq yaralanadi.

Movarounnahrda haydalgan Ilyosxo'ja 1365 yilda katta qo'shin bilan Sirdaryo tomon yo'lga chiqadi. Husayn bilan Temur zudlik bilan jangga tayyorlanadilar. Ular o'rtasidagi jang o'sha yil may oyining 22 chisida Chinoz bilan Toshkent o'rtasida bo'ladi. Jang paytida qattiq jala yog'ib, loygarchilik bo'lganligidan tarixda u «Jangi loy» nomi bilan mashhur bo'lib qolgan. Jangda Temur bilan Husayn kelishib harakat qilmaganliklari oqibatida ularning birlashgan qo'shini mag'lubiyatga uchraydi. Chunki jangda Temur qo'shini dushmanning o'ng qanotini chekinishga majbur qilib zafar topayotgan bir paytda Husayn o'z askarlari bilan chap qanotdan yengilib jang maydonini tark etadi. Yakkalanib qolgan Temur esa chekinishga majbur bo'ladi. Loy jangidagi mag'lubiyat dushmanga Movarounnahrda xususan uning markaziga yo'l ochib beradi. Mug'ullar Movarounnahrning markaziy viloyatlarida odatiy talon-tarojni yana davom ettiradilar. Mana shunday og'ir bir siyosiy vaziyatda hokimiyatsiz qolgan mamalakat aholisi, garchi o'z holiga tashlab qo'yilgan bo'lsa ham Ona yurt mudofaasini o'z qo'llariga olishga va mug'ullar hujumini qaytarishga kirishadi. O'z g'alabalaridan sarmast bo'lgan Ilyosxo'ja boshliq mug'ullar jabrdiyda xalqning qaqshatqich zarbasiga uchraydi. Movarounnahrda qariyb bir yarim asr davom etgan mug'ullar hukmronligi va mahalliy feodallarga qarshi ko'tarilgan bu harakat tarixda «Sarbadorlar» harakati nomi bilan shuhrat topadi.

Sarbadorlar harakati dastavval 1337 yil erta bahorida Xurosonda boshlanadi. Sarbadorlar maqsadga erishish uchun ozodlik yo'lida dorga osilishga ham tayyormiz degan shior ostida mug'ul bosqinchilari va mahalliy mulkdorlar zulmiga qarshi kurash olib boradilar. Xurosonning g'arbiy qismida Mug'ullar hukmronligini tor-mor qilib mustaqil Sarbadorlar

davlati barpo etadilar. Bu davlatning markazi Sabzavor shahrida bo'lib, u 1337 yildan-1381 yilgacha qariyb 45 yil hukm suradi. Sarbadorlar asosan dehqonlar, hunarmandlar, shayxlar, qullardan iborat bo'lib, ular ichida ikki oqim-mo'tadil o'ng qanot va mulkiy hamda ijtimoiy tarafdorlari bo'lmish so'l oqim mavjud edi. Sarbadorlar harakati XIV asrning 60 yillarida Movarounnahrda mug'ul xonlarining hujumi tufayli kuchayib ketadi. Samarqand bunday harakatning markaziga aylanadi. Ilyosxo'ja dastavval Samarqandni, so'ng butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Shu tariqa Samarqandda Sarbadorlar hokimiyati o'rnatiladi. Temur esa Kesh va Qarshi viloyatlarining hukmdori bo'lib qoladi va o'zining sobiq ittifoqdoshi hamda qaynog'asi Amir Husaynga qarshi pinxona harakat qila boshlaydi.

XIV asrning 60 yillarida Movarounnahrda siyosiy va iqtisodiy vaziyat nihoyatda og'irlashib ketadi. Feodal tarqoqlikning kuchayishi, ichki feodal urushlarning uzluksiz davom etishi va tashqi dushmanlarning hujumlar avj olishidan dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlari tanazulga uchrab, aholi og'ir tanglikni boshidan kechirmokda edi. Bundan savdogarlar, hunarmandlar va dehqonlar g'oyatda norozi edilar. Aholining bunday tabaqalari orasida mavjud og'ir ahvoldan qutilish, mamlakatni birlashtirish uchun kuchli bir davlat tashkil etish harakati kuchaydi.

Ikkinchi davr: 1388-1405 yillardir. Bu davrda Amir Temur o'z davlati hududini kengaytirish va buyuk saltanat barpo qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Sohibqiron qaysi bir mamlakatga lashkar tortib bormasin, u adolatni himoya qilgan, insof va diyonat uchun jangga kirgan. Temur zamonasining buyuk imperiyasini barpo qilgan bo'lsada, ammo u umrining oxirigacha o'zini bu davlatning «qonuniy xoni» deb e'lon qila olmadi. Chunki u nasl-nasabi jihatidan Chingiziylar sulolasiga mansub emas edi. Shuning uchun ham Amir Qozonxon tomonidan belgilangan an'anaga ko'ra, Temur avval o'z huzurida Movarounnahrning Chingizxon avlodidan bo'lgan 30-xoni Suyurg'otmishni, uning vafotidan keyin esa Suyurg'otmishning o'g'li Sulton Mahmudjonni rasmiy xon qilib ko'tarib, hatto umrining oxirigacha ularning nomidan yorliqlar chiqartiradi, pullar zarb ettiradi. Ammo har ikki xon ham nomigagina xon bo'lib davlatning siyosiy hayotiga va Temur bergan farmoyishlarga aralashmasdilar. Shunga qaramasdan, Temur mamlakatda o'zining bevosita hukmronligiga qonuniy tus berish va uni mustahkamlash maqsadida o'zining oldingi raqibi Amir Husaynning tul xotini Saroy Mulkxonimga uylanadi. Saroy Mulkxonim Movarounnahrning Chig'atoy xonadonidan chiqqan so'nggi xoni Chingiziylar avlodi Qozonxonning qizi edi.

Dushman mudofaaasini turli usullar yordamida barbod qilish, g'anim tomonining yirik va mustahkam mudofaa inshootlariga ega bo'lgan shaharlarga qo'qqisdan zarba berish, zabt etilgan mamlakatlarning boshliqlarini ayniqsa lashkarboshilarni hibsga olish, qal'a va qo'rg'onlarni uzoq muddat davomida muxosara qilish, yov kuchlarni iloji boricha keng qamrovda qurshab olish, uning qishloq, tuman, shahar, viloyatlarni birin-ketin fath etish, dushmanni batamom yakson etgunga qadar ta'qib qilish, fath bo'lgan yurtlarni boshqarish uchun o'zining ishonchli vakillarini tayinlash singari strategik maqsadlarni ko'zlab ish yuritish Temurga ko'plab zafarlar olib keldi. Tarixiy manbaalarda keltirilgan ma'lumotlarga

qaraganda, otlıq askarlar Temurning zarbdor qismi hisoblangan, ular og'ir va yengil qurollar bilan qurollangan suvoriy guruhlariga bo'lingan. Yurishga jo'nashdan oldin Temur arkoni davlat, vazirlar, sarkardalar, beklar, amirlarni harbiy kengash-mashvaratga chaqirgan. Ayni chog'da ulusning turli viloyat va tumanlarida, shuningdek tobe yurtlardan qo'shin to'plash uchun maxsus buyruq-to'nal e'lon qilingan.

Mamlakatda tez-tez sodir bo'ladigan o'zaro ichki urushlarga qaramasdan XV asrda ham Movarounnahr va Xurosonning shahar va qishloqlarida birmuncha obodonchilik ishlari amalga oshirildi. Mavjud sug'orish tarmoqlarini ta'minlash va kengaytirish hamda yangi ariqlar qazilib, obodonlashtirish ishlariga ma'lum darajada ahamiyat beradi. Dehqonchilik vohalarining suv ta'minoti tartibga solinadi.

XV asrda temuriylar davlati Xitoy, Hindiston, Tibet va boshqa qo'shni mamlakatlar bilan savdo aloqalari olib boradi. Shunisi ham borki, XV asrda xususan uning birinchi yarmida mamlakatning iqtisodiy jihatdan ravnaq topishi, ayniqsa hunarmandchilik va ichki savdoning rivojlanishi ma'lum darajada shu davrda o'tkazilgan pul islohoti bilan bog'liq edi. Amir Temur va uning vafotidan keyin Temuriy shahzodalar o'rtasida boshlangan o'zaro kurashlar va harbiy yurishlar mamlakatning ichki hayotiga salbiy ta'sir etsada, biroq Shohruh, Ulug'bek, Abdusaid, Sulton Husayn hukmronlik qilgan davrlarda mamlakatda ma'lum darajada qaror topgan osoyishtalik tufayli ilgaridan davom etib kelayotgan an'analar asosida ilm-fan va madaniyat yanada jonlanadi.

XV asrda Samarqand va Hirotida me'morchilik, naqqoshlik, tasviriy san'at, adabiyot yuksak darajada taraqqiy etadi. Temuriy hukmdorlar orasida ayniqsa Ulug'bek bobosi Temur kabi mamlakatda qurilish ishlariga katta ahamiyat beradi. U hukmdorlik qilgan davrlarda birqancha masjid madrasa, hammom, sardoba va karvonsaroylar quriladi. Mozorot va ziyoratgohlar obod etiladi. Avvalo u Temur davrida qurib bitkazilmagan talaygina binolarni nihoyasiga yetkazadi. Ulug'bek ayniqsa Samarqandni obod qilishga katta e'tibor beradi. Uning davrida Samarqand shahrining Registon maydoni shakllanadi. 210 gumbazli Ko'kaldosh Jome masjidi qad ko'taradi. Bunday imoratlardan faqat Ulug'bek madrasasigina saqlanib qolgan. XV asrning madaniy hayotida istirohat bog'lari tashkil etish san'ati ham diqqatga sazovordir. Samarqand, Buxoro, Marv, Hirot kabi yirik shaharlar atrofida go'zal oromgohlar barpo etiladi.

«Tuzuki Temuriy» (Temur tuzuklari), «Malfizoti Temuriy» (Temuriyning aytganlari) va «Voqeoti Temuriy» (Temurning boshidan kechirganlari) nomlari bilan atalmish bu asarlar e'tiborga molik tarixiy manbaalar jumlasidandir. Bu asarlarning nusxalari, qo'lyozmalari ham, toshbosmalari ham ko'p tarqalgan, «Temur tuzuklari»-podsholarning turish-turmush va ahlok-odob normalarini belgilovchi risoladir. Asar ikki qismdan iborat: birinchi qismda jahon tarixida mashhur Fotih sarkarda va iste'dodli davlat arbobi sifatida nom qoldirgan Amir Temurning 7 yoshidan to vafotigacha (1405 yil 18 fevral) qadar kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati aniqroq qilib aytganda, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo'lga kiritishi, feodal tarqoqlikka barham berishi va markazlashgan davlat tuzishi, qo'shni yurt va mamlakatlarni, jumladan: Eron va Afg'onistonni o'z tasarrufiga kiritish, Oltin O'rda hukmdori To'xtamishxon (1376-1395), butun Yevropaga qo'rquv va dahshat solgan Turkiya Sultoni

Boyazid Yildirim (1389-1402)ga qarshi va nihoyat, Buyuk Jahongirning Ozarbayjon, Gruziya, Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qismi Jahongirning nomidan aytilgan va uning toji taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pand-nasihatlardan iborat. U davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toju-taxt egalari vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, sipohiy larni maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarini burch vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju-taxt oldida ko'rsatgan xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi.

Temur bilan To'xtamishxon o'rtasidagi urushlar tarixini yozgan fransuz sharqshunosi M.Sharmu va rus harbiy tarixchisi M.I.Ivanin (1801-1874 yil) «Tuzuklar»ni Amir Temur o'zi yozgan va u muhim avtobiografik asar deb aytganlar. Biroq yevropalik boshqa bir guruh olimlar «Temur tuzuklari»ni soxta asar, uni Amir Temur yozmagan deydilar. Ingliz olimi CH.A.Storn yuqorida nomi zikr etilgan Mir Abu Al Xusayniy at-Turbatiyni asar muallifi deb taxmin qilgan. Xullas, qanday bo'lmasin asarni Temur yoki boshqa odam yozganligidan qat'iy nazar u soxta emas balki chin asardir. «Temur tuzuklari» Amir Temurning tarixi uning zamonida, aniqrog'i 1342-1405 yillar orasida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy ahvoli Temur va temuriylar davlati hamda, qo'shinining tuzilishi, o'sha yillarda Temur davlatining qo'shni mamlakatlar va xalqlar bilan bo'lgan munosabatlari haqida hikoya qiladi. Davlat asosini 12 toifa:

1. Sayidlar, ulamo, mashoyiq, fozil kishilar;
2. Ishbilarmon, donishmand odamlar;
3. Xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar;
4. No'yonlar, amirlar, mingboshilar;
5. Sipoh va raiyat;
6. Maxsus ishonchli kishilar;
7. Vazirlar, sarkotiblar;
8. Hakimlar, tabiblar, munajjimlar;
9. Tavsir va hadis olimlari;
10. Ahli hunar san'atchilar;
11. Sufiyalar;
12. Sayyohlar va savdogarlarni tashkil etadi.

Uning taqdirini esa uch narsa podsho, xazina, askar hal qiladi.¹⁶⁰

Ikkinchi misol, qo'shin asosan o'n, yuz, ming va tumanga bo'lingan. O'n kishilik harbiy bo'linma tepasida turgan boshliq o'nboshi, yuz kishilik qismning boshlig'i yuzboshi, ming kishilik qo'shin yetakchisini nomi-mingboshi, tuman boshlig'i no'yon deb atalgan. Asarda ularning haq-huquqlari, oylik maoshi ham aniq ko'rsatilgan. Masalan, oddiy sipohiy mingan otning bahosi barobarida, o'nboshi qaramog'idagi askarga nisbatan ikki barobar ko'p, yuzboshi o'n boshidan ikki barobar ko'p maosh olishgan.

¹⁶⁰ Axmedov B.O`zbekiston xalqlari tarixi manbalari.T.,1991y

«Tuzuk»larda vazirlar, amirlar haqida ham muhim ma'lumotlar ham keltirilgan. Masalan, Temur davlatini yetti vazir:

1. Mamlakat va raiyat ishlari buyicha vazir:
2. Vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar bo'yicha vazir:
3. Egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish vaziri:
4. Saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya ishlari vaziri:
5. Sarhad viloyatlarining ishlarini nazorat etib turuvchi vazirlar.

Vazirlar-deyiladi Tuzuklarda-saltanat ustunlaridir. Ular mamlakat obodonchiligini raiyatning tinchligini, sipohlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda moli-jonini ayamaydilar).¹⁶¹

Amirlar haqidagi ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. Tuzuklarda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda amirlar asosan harbiy kishilar bo'lishgan va Amir Temurga tobe bo'lgan qirq aymoqdan 12 tasi: Barlos, Sergin, Jaloyir, Tokuvchi, Do'ldoy, Mo'g'ul, Sulduz, Tugay, Qipchoq, Arlot, Tatar va Tarxonlar ichidan saylab olingan. Tuzuklarda vazirlar, amirlar, hokimlarga beriladigan in'omlar haqida ham gapirilgan. Masalan, qaysi bir amir biron qo'shinni yengsa yoki mamlakatni olsa uni uch narsa;

1. Tug', nog'ora va bahodirlik martabasi;
2. Davlat kengashlariga bemaol kirish huquqi;
3. Biror sarhadning noibligi bilan saylanganlar;

Amir Temur shunday deydi: «O'zga mamlakatlarni zabt etish, ularni idora qilish, g'anim lashkarlarini sindirish, do'st-dushman oilasida muomala, murosai-madora qilish xususida ushbu tadbir va kengashlarni qo'lladim».

Amir Temurning pirlaridan Zayniddin Abubakr Toybadiy-mashhur shayx, ulug'shayxulislom Amir Temurga shunday yozadi:

«Amir Temur saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilgin ya'ni:

1. Kengash:
2. Mashvaratu maslahat;
3. Ehtiyotkorlik.
4. Qat'iy qaror, tadbirkorlik, hushyorlik;

Chunki kengash mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlari va aytgan gaplari noto'g'ri bo'lgan johil odamga qiyos qilish mumkin: Uning aytgan so'zlari va qilgan ishlari boshga pushaymonlik va nadomat keltirgay. Shunday ekan saltanat boshqarishda mashvaratu-maslahat va tadbirkorlik bilan ish yurgizgin, toki oqibatda nadomat chekib pushaymon bo'lmagaysan» deb yozadi o'z maktubida.

Bu maktubda yozilgan so'zlar esa saltanat ishlarida Amir Temur uchun eng to'g'ri yo'l boshchi edi. Shuning uchun Amir Temur davlat ishlarining 9 ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirishni anglaydi. Amir Temurning o'z

¹⁶¹ Temur tuzuklari [forschadan Alixonto'ra Sog'unuy va Habibulla Karomatov tarjimasini], T., 1991, 1996; Karomatov H., "Temur tuzuklari"ni O'zbekistonda o'rganish muammolari (Temuriylar davri madaniy yodgorliklari), T., 2003.

oʻrnida amalga oshirgan tadbiri dushmanning son-sanoqsiz lashkarini ojizlikda qoldiradi va har qanday mamlakat darvozasini ochib beradi, soʻngra yengiladi.¹⁶²

Mustaqil Oʻzbekistonimizda davlatni boshqarish tizimida ham bu asarning roli benihoya kattadir.

Vatanimiz tarixi oʻzbek davlatchiligi taraqqiyoti bir tekisda oʻtmaganligi, uning rivojida zafarli va inqirozli davrlar boʻlganidan guvohlik beradi. Soxibqiron Amir Temur asos solgan saltanat eng yirik va qudratli oʻzbek davlati boʻlganligi jahonga maʼlum. U oʻz vorislariga nafaqat qudratli davlatni, shuningdek, saltanat qurish va davlatni boshqarish qonun-qoidalari bayon etilgan mashhur tuzuklarni ham qoldirgan edi. «... Farzandlarim va avlodimdan boʻlganlarning har biri,-deb yozgan edi u oʻzining tuzuklarida, unga muvofiq ish yuritsin... Bu tuzuklardan oʻz saltanat ishlarini boshqarishda qoʻllanma sifatida foydalangaylar, toki mendan ularga yetadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon boʻlgay». Ammo, uning dasturi va vasiyatlariga amal qilinmadi. Taxt, hokimiyat ilinjida avj olgan oʻzaro va ichki kurash, jangu jadallar davlatni zaiflashtirib, mamlakatni inqirozga va parokandalikka olib keldi. Maʼlumki XV asrdan boshlab Movarounnahr hududida feodal tarqoqlik vujudga keldi. Bunday holatning paydo boʻlishiga Temur vafotidan keyin uning nabiralari va oʻgʻillari oʻrtasida toju-taxt uchun kurashning kuchayishi sabab boʻldi. Oʻzaro nizolardan foydalanib u janub tomon muvaffaqiyatli siljib borar edi. Movarounnahr aholisi Shayboniyxon qoʻshinlari harakatiga turlicha qarashardi. Ularning ayrimlari bosqinchilarga zarba berish uchun butun kuchlari sarflashga tayyor boʻlib oʻz shahar va qishloqlarni fidikorona himoya qilishar, ayrimlar esa hukmdorlarning oʻzgarishi va baquvvatroq hokimiyatning oʻrnatilishi, shahar va qishloqlarda nizolar va tartibsizliklarni toʻxtatilishiga yordam beradi deb umid qilishardi. Ularning koʻplari Shayboniyxon Buxoro va Samarqandda boʻlgan paytda u bilan tanishgan edilar. Ayrim Temuriylar ham bosqinchilarning qoʻshinlariga qatʼiy qarshilik koʻrsatdilar. Vujudga kelgan tahlikali holatlarda shu paytgacha bir biriga dushman boʻlgan feodallarni vaqtinchalik boʻlsada Temuriylar tevaragida birlashishga olib keldi.

XULOSA

Temur Tuzuklari Amir Temurning davlat boshqaruvidagi noyob yondashuvi va markazlashgan boshqaruv tizimini shakllantirishdagi muhim qadamlarini aks ettiradi. Ushbu tizim nafaqat davlatning ichki barqarorligini taʼminlagan, balki uning tashqi kuchlarga qarshi muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga ham zamin yaratgan. Markazlashgan davlat tuzilishi orqali Temur nafaqat kuchli siyosiy va harbiy boshqaruvni amalga oshirgan, balki hududlar oʻrtasida birdamlikni saqlashga erishgan.

Temur Tuzuklari bugungi kunda ham davlat boshqaruvi va strategik rejalashtirish borasida ahamiyatli yoʻriqnoma sifatida qaraladi. Ushbu tizimning adolat va intizom tamoyillariga asoslanganligi uning barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilgan. Shunday qilib, Temur Tuzuklarida ifodalangan markazlashgan davlat modeli nafaqat oʻz davri, balki keyingi asrlar uchun ham siyosiy va boshqaruvning namunasi boʻlib xizmat qilmoqda.

¹⁶² I. M. Moʻminov "Temur tuzuklari" qisqacha sharhi. 1993

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Amir Temur Ko'ragoniy. Zafar yo'li. T.; "Nur", 1992.
2. Amir Temur O'gitlari. T.; "Navro'z" 1992.
3. Ahmedov A. Ulug'bek Muhammad Tarag'ay. T.; 1994.
4. Axmedov B. Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati) T.; 1996.
5. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ikki jildlik. T.; "Mehnat", 1992.
6. Temur Tuzuklari. T.; 1991.
7. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. T.; "Fan" 1998.